

Herbestemming van waardevolle boerderijen en streekeigen bouwen

Notitie voor Streekhuis De Peel over streekeigen bouwen in het buitengebied.

Jan Timmers, Gemert november 2010

Behoud van agrarische gebouwen, niet alleen boerderijen, maar ook bijgebouwen, draagt in belangrijke mate bij aan het eigen karakter en de kwaliteit van ons buitengebied. Het verdient aandacht om oude leegstaande boerderijen te behouden en te herstellen in hun oude gedaante. Ook boerderijen die hun agrarische functie gaan verliezen verdienen dezelfde aandacht. Herbestemmen van deze gebouwen biedt mogelijkheden om het karakter en uiterlijk te behouden en/of te herstellen. Dat geldt evenzo voor de bijgebouwen. Dit kan worden gerealiseerd door aan herbestemming voorwaarden te koppelen, die de cultuurhistorische waarde van de gebouwen in hun omgeving waarborgt.

Dat betekent dat er aandacht is voor de belangrijke kenmerken van de gebouwen:

- Hoofdvorm, maat en schaal
- Onderscheid woongedeelte en stalgedeelte
- Constructie
- Exterieur
- Materialen

Voorwaarden voor herbestemming zou moeten zijn dat deze hoofdkenmerken behouden blijven, terwijl tegelijkertijd voldaan wordt aan functionele eisen en comfort.

Daarnaast aandacht voor het zo weinig mogelijk toevoegen van nieuwe, vaak gebiedsvreemde, bouwelementen.

Authenticiteit en streekeigen bouwen staat voorop.

Richtlijnen voor verbouwen van boerderijen onder meer op de Brabantse Boerderijenlijn:

<http://www.boerderijenlijn.nl/index.php?pid=21>

In opdracht van de Stichting Boerderij en Landschap heeft Alterra (Wageningen Universiteit) een rapport opgesteld onder de titel Herbestemming van Boerderij en Landschap. Het is met name gericht op herbestemming van monumentale boerderijen. Rapport is te downloaden via:

edepot.wur.nl/137892

Een voorbeeld van stimuleren van streekeigen bouwen is het project Ruraal Erfgoed van het Innovatieplatform Duurzame Meierij in het Groene Woud. www.onserfgoed.nl

Niet alleen de boerderij, maar ook de bijgebouwen verdienen aandacht. In een poging om boerderijen een nostalgisch karakter te geven worden regelmatig bijgebouwen gebouwd met een uiterlijk die niet streekeigen is en vanuit andere streken is geïmporteerd. Voorbeeld is het bouwen van hooibergen. Er zijn echter voldoende voorbeelden te vinden van bijgebouwen (bakhuis, stroschuur, karschop, kippenhok,...) die wel streekeigen zijn. Het is nuttig om initiatiefnemers hierop te wijzen.

Tenslotte verdient het boerenerf aandacht. Het boerenerf is een afspiegeling van de boerderij en kent traditioneel ook een onderscheid in het deel behorend bij het woongedeelte (de ruimte van de boerin) en het deel behorend bij het bedrijfsgedeelte (de ruimte van de boer).

Er bestaan richtlijnen voor de inrichting van het traditionele boerenerf.

Bijlagen:

Hooibergen in Brabant

Traditionele erven

Hooibergen in Noord-Brabant

Een nieuw verschijnsel met de schijn van cultuurhistorie.

De belangstelling voor cultuurhistorie neemt de laatste tijd gelukkig toe. Er ontstaat steeds meer belangstelling voor monumenten, archeologie en vooral ook het cultuurlandschap. Behalve herstellen of soms vernieuwbouw van Brabantse boerderijen is er gelukkig ook steeds meer aandacht voor de bijgebouwen en het traditionele boerenerf. Tot zover allemaal positieve ontwikkelingen.

Er zit echter ook een andere kant aan deze medaille. De meerderheid van de Brabantse bevolking is niet in detail op de hoogte van de historische ontwikkelingen en de typisch Brabantse aspecten van het landschap en de landelijke bouwkunst. De opvattingen die daarover doorgaans bestaan worden gebaseerd op allerlei soorten informatie, die vaak geen betrekking heeft op Noord-Brabant, maar ontleend is aan ontwikkelingen in andere Nederlandse zandgebieden zoals Drenthe, Overijssel en Gelderland. Dat leidt onder meer tot de introductie in Brabant van termen zoals “brink”, “es” en “esdek”, termen die niet ontleend zijn aan een Brabantse traditie.

Behalve de introductie van dit soort begrippen zien we tevens andere “nieuwigheden” met name in de landelijke bouwkunst. Steeds vaker worden onder de vlag van historiserend bouwen (elementen van) boerderijvormen ingevoerd die traditioneel niet Brabants zijn, maar ingevoerd zijn vanuit andere delen van Nederland.

Een voorbeeld van zo'n nieuwigheid is het verschijnsel hooiberg. Steeds vaker verschijnen dit soort bouwwerken op de erven van Brabantse (woon)boerderijen. Hooibergen komen echter in Noord-Brabant maar heel weinig voor. De hooibergen werden in het begin van de 20ste eeuw geïntroduceerd bij de grote heideontginningen en de ontginning van de Peel. Bij de traditionele Brabantse boerderij komt een hooiberg niet voor. Hooi werd opgeslagen op de hooizolder boven het stalgedeelte van een boerderij. De oogst werd grotendeels opgeslagen in de vorm van stromijten, terwijl ook losstaande schuren daarvoor werden gebruikt. Een typisch Brabants verschijnsel is de stroschuur. Een relatief hoog bijgebouw, waarvan zowel het dak als de wanden van stro waren. De wanden bestaan uit een raamwerk van hout, waartegen het stro werd bevestigd.

Een ander vaak voorkomend misverstand is het voorkomen van de zogenaamde Vlaamse schuur. In oostelijk Noord-Brabant komen die traditioneel nauwelijks voor. We vinden hier wel veel dwarsdeelschuren als losstaande schuur.

Als het gaat om het stimuleren van de traditionele, streekeigen landelijke architectuur van Brabant, dan is het de vraag of we blij moeten zijn met de bouw van geïmporteerde elementen. Het stimuleren ervan zou in ieder geval achterwege moeten blijven. Daarvoor in de plaats zou het stimuleren van het bouwen van een bakhuis, een schop of een traditionele Brabantse stroschuur veel meer op zijn plaats zijn.

Jan Timmers
November 2010.

Stroschuur te Uden

Schuur te Handel (gemeente Gemert-Bakel)

Traditionele erven

De traditionele Brabantse boerderij van vóór 1940 heeft als belangrijkste kenmerk dat het een woonstalhuis is. Dat betekent dat woongedeelte en stalgedeelte gecombineerd zijn onder hetzelfde dak. Er bestaan verschillende typen boerderijen: hallehuis, kortgevelboerderij, krukhuis, hoekgevelboerderij, dwarshuis en langgevelboerderij, maar het zijn allemaal woonstalhuizen. Bij alle boerderijen is een duidelijke scheiding aanwezig tussen woongedeelte en stalgedeelte. Die scheiding weerspiegelt zich in de indeling van het erf. Het erf ter hoogte van het woongedeelte (woonerf) ziet er anders uit dan het erf bij het stalgedeelte (bedrijfserf). Juist zoals er meer aandacht geschonken wordt aan vormgeving en detaillering van het woongedeelte van de boerderij, zo wordt er ook meer aandacht geschonken aan het woonerf dan aan het bedrijfserf.

Bij de inrichting van erven bij boerderijen is dit het belangrijkste aandachtspunt: onderscheid tussen woonerf en bedrijfserf.

Lindebomen op het woonerf

Voor het woongedeelte van de boerderij bij de gevel waarin de voordeur zit (bij kortgevelboerderijen is dat de korte gevel, bij langgevelboerderijen is dat de lange gevel) komt meestal een aantal lindebomen voor. Afhankelijk van de breedte van het woongedeelte meestal drie of vier lindebomen. Ze hebben twee functies. Omdat ze veel water nodig hebben zorgen ze ervoor dat het woongedeelte (in ieder geval in de zomer) relatief droog bleef. De tweede functie is het beschermen van het dak (meestal van stro, later van riet) tegen storm. Soms zijn het leilinden, soms geknotte linden. De laatste soort kon ook als bliksemafleider dienen.

Bloemhof op woonerf

Het erf bij het woongedeelte kende een aantal onderdelen. Op de eerste plaats de bloemhof. De plaats van de bloemhof is afhankelijk van het voorkomen van lindebomen voor de gevel. Als er geen lindebomen voor de voorgevel stonden dan was de bloemhof bij voorkeur gesitueerd pal voor de voordeur. Dat wil zeggen dat de bloemhof bij een kortgevelboerderij vóór de korte gevel lag, met de begrenzing in het verlengde van de lange zijgevels van de boerderij. Bij een langgevelboerderij lag de bloemhof voor de lange gevel, maar bleef beperkt tot het woongedeelte van die gevel. De bloemhof werd dan gescheiden in twee delen door een pad recht tegenover de voordeur. De bloemhof werd omgeven door een heg, meestal beuk, soms liguster).

Als er wel lindebomen aanwezig waren dan lag de bloemhof iets verder van de voorgevel verwijderd. Op de tussenruimte stonden dan alleen de lindebomen op een zanderf.

In sommige gevallen was er onvoldoende ruimte tussen voorgevel en de openbare weg voor de bloemhof. Dan stonden op deze ruimte alleen lindebomen. De bloemhof werd zo dicht mogelijk bij het woongedeelte van de boerderij gesitueerd.

De twee delen van de bloemhof hadden geen vaste indeling, maar om praktische redenen stonden de verschillende plantensoorten wel bij elkaar. Zo was er naast de eigenlijke bloemhof, die nagenoeg alleen bloemrijke planten kende, ook een kruidengedeelte met fijne keukenkruiden, waarbij soms ook de kleine groentesoorten zoals sla, spinazie, radijsjes, e.d. voorkwamen. In de bloemhof ook altijd een buxusstruik (palmboos).

*Uit: Willem Iven, Miet, uitgeverij Distel, Den Bosch 1978
Miet en Thidder zijn boerin en boer op het Muizenhol in Bakel.*

Wel moet ik iejt opschreeve ovver d'n hof van Miete. 'K zow Miete gruuwluk te kort doewn as 'k dè zow vergète.

Miet durren hof waor ungevijer tiggerovver de vurste deujr. Dè waor 'ne vrekte schonnen hof. Zô stillekes schon laog die daor alzelève mar hof te zin en volop bluumkes en gruntes te geve. In Thidderen hof aachter de vèrrekes dor groeide niks as wa grof spul, van die knoepers van kolle en prèj en boeremoes en vruujg erpel. Mar in d'n hof van Miete dor stonne de bluumkes.

'T waor 'ne goeie wèrmen hof. De buujkeheg 'r umhinne waor hog en dik en deecht. Dor woonden aalt merlingen in en blaowpeepkes. En ok môlders woonden daor zat.

.....

Ge hadt daor 'nen hofpad, temidde deur d'n hof hinne van 't portje nor aachtere. Dor nève stonne vnalderhaande plentjes. 'N hil dil snuffelkes en maogdepelmkes, van die merste vjoiltjes en lievermennekes. En dan ha Miet daor growte bedde mî vnalderhaande flokse en mî de knillusroze en de posillies en de keizerskrowne. En in de zommerdag blöjde dor de Jozzupillies. En in de mèj de vraowehartjes. Oonder d'm mispelenbos wiesse 'ne maacht van die wilde hiesintjes van die blaow. En dor kroop 't zliefvraowebedstrowwe ok nor alle kaante hinne. As de weenter hillemol vurbij waor gong Miet al die kistjes mî gladjole en daliejasse zette, die ze glijk aachter op stal ha bewaort. En die blöjde dan in augustus dè 't vrekte. Al 'n mond of wâ eerder stonne de zoomeraasters en de ridderspore en slaopmutskes volop mî de bloeme. En ok de kattestarte en d'ammerante en de stroj-bluumkes. En toch waore die ammel pas in april gezèjd. De slaopmutskes gonge glijk dicht tigge den tijd dè de bibbervleenderkes begozze te vliege en de tunnisbloeme owpe gonge. En as 't dan nie te veul wèjde kooste ge dan de kamperfoelie zroike, die daor dör de heg hinne wies.

Moeshof

Naast een bloemhof was er een moeshof met groenten, voal de grovere groentesoorten, zoals bonen, koolsoorten, e.d. De moeshof was omgeven door een beukehaag of liguster.

Boomgaard

Bij een boerderij hoort een boomgaard met hoogstamfruitbomen en verschillende bessenstruiken. De boomgaard werd omgeven door een haag, meestal een meidoornhaag. Willem Iven: "De zwarte bizzeme hân een rooi kleur, umdè ze nog gruujn waore."

Bedrijfserf

Het bedrijfserf moest vooral functioneel zijn. Dat betekent veel ruimte voor de agrarische bedrijvigheid. Meestal was het bedrijfserf daarom leeg. Het bestond feitelijk uit een zanderf. Vast aangestampt en aangereden zand, dat op zaterdagen in visraatmotief werd aangeharkt. Natuurlijk kwamen op het bedrijfserf de nodige bijgebouwtjes voor. Bij hallehuizen stond in het algemeen een grote losstaande schuur, bij kortgevel en langgevelboerderijen ontbraken deze veelal. Er kwamen wel kleine gebouwtjes voor zoals bakhuis, varkensstal, kippenhok, wagenschuur, e.d.

Aan de rand van het erf bij de bijgebouwtjes meestal hoogopgaande bomen zoals kastanje, walnoot, beuk en eik. Soms ook fruitbomen als er geen afzonderlijke boomgaard was. Op het erf vaak ook plaats voor vlierstruiken en mispels.

Pater Gerlacus van den Elsen, oprichter van de Boerenbond.

“Een waar sieraad is een bloementuin voor het woonhuis. Een boomgaard en moestuin is niet te missen. Zij verschaffen ontzaglijk veel nut en voordeel aan de keuken, geven een aangename verpoizing aan het zware boerenwerk, bekoren en verlustigen het oog van huisgenooten en vreemdelingen, als tenminste de omtuining behoorlijk wordt opgeknapt, de boompjes op tijd en met smaak gesnoeid worden, als er orde heerscht en netheid. De schoonheid kan nog verhoogd worden door linden, beuken en andere opgaande boomen, die de boerderij omgeven, die ze beschermen tegen stormwinden en tevens dienst doen als bliksemafleiders.”

Nieuwe erfinrichting

Veel bewoners van boerderijen hebben veel waardering voor het traditionele gebouw en ook voor de traditionele erfinrichting. De meeste nieuwe bewoners zijn van beide aspecten vaak niet op de hoogte. Men weet nauwelijks hoe traditionele boerderijen eruit zien en hoe ze waren ingedeeld. Dat geldt evenzeer of nog meer voor de traditionele erven. Nieuwe bewoners willen vaak bij voorkeur een traditioneel erf, maar kunnen nergens informatie halen over die traditie. Hoveniersbedrijven zijn meestal ook niet op de hoogte, terwijl de opdrachtgever daar vaak wel van uit gaat.

Goede en eerlijke voorlichting over traditionele erven zal er toe leiden dat nieuwe bewoners steeds meer overgaan tot het aanleggen van dat soort erven.

Woon- versus bedrijfserf

De meest voorkomende fout bij de aanleg van erfinrichtingen wordt gemaakt door het onderscheid tussen woonerf en bedrijfserf niet te handhaven. Vaak worden bij boerderijen de grote dubbele stal- en schuurdeuren niet meer als zodanig gebruikt. Vaak wordt dan helaas de siertuin van het woongedeelte doorgetrokken langs het bedrijfs gedeelte en dwars voor de niet meer functionele deuren. Het verdient aanbeveling om het onderscheid tussen woonerf en bedrijfserf te handhaven en de ruimte voor stal en schuurdeuren open te laten. In ieder geval geen heg te planten.

Gesplitste boerderijen

Veel traditionele boerderijen zijn inmiddels niet meer in gebruik als agrarisch bedrijf, maar in gebruik genomen als woonboerderij. Soms is de woonboerderij gesplitst in twee woningen, waarbij voormalig woongedeelte en voormalig stalgedeelte beide een zelfstandige woning zijn geworden. In dat geval is het extra moeilijk om het onderscheid tussen woongedeelte en voormalig bedrijfs gedeelte te handhaven. Eigenaars zijn zich in het algemeen niet bewust van dit onderscheid, maar zijn vaak best bereid om bij de erfindeling daar rekening mee te houden.

Gazon

Een gazon maakt geen onderdeel uit van het traditionele erf. Dat wil niet zeggen dat een gazon niet zou kunnen, maar dan liefst alleen op plaatsen waar in de traditionele opzet lege ruimte voorkwam. Bijvoorbeeld onder de lindebomen voor het huis of voor de grote stal- en schuurdeuren. Een zanderf heeft cultuurhistorisch gezien de voorkeur. Imitatie van een zanderf is ook mogelijk middels grijs gekleurd steengruis of iets dergelijks.

Bijgebouwen en zo

Kleine bijgebouwtjes kunnen het erf een traditioneel uiterlijk geven. Te denken valt aan een traditioneel bakhuis in plaats van een confectie tuinhuis. Ook een klein kippenhok met aangrenzende kippenren, vanaf de openbare weg zichtbaar, draagt daaraan bij. Grotere bijgebouwen zijn losstaande schuren, veelal van het dwarsdeeltype. De veel voorkomende karschob is daarvan een voorbeeld. In oost-Brabant komen geen Vlaamse schuren voor. Bij traditionele boerderijen hoort ook een houtmijt (mutsertmijt), waarop jaarlijks het snoeihout kan worden toegevoegd.

Hekwerk

Bij agrarische bedrijven komt steeds vaker hekwerk voor dat grote delen of soms het gehele erf omsluit. Hekwerk is soms functioneel en moeilijk te vermijden. Het verdient aanbeveling om hekwerk te kiezen met een beperkte hoogte. Wanneer dan tegelijkertijd een heg wordt aangeplant die het hekwerk aan het oog onttrekt dan is de functie toch gewaarborgd. Ook de entree van agrarische bedrijven wordt soms voorzien van een kolossaal hek dat opengeschoven kan worden. In sommige gevallen is het afsluiten van het erf niet te vermijden (verplicht?). Echter de precieze plaats van een dergelijke poort is bepalend voor het beeld. Het is in sommige gevallen mogelijk het hek niet pal langs de openbare weg te plaatsen, maar verderop op het erf. Als het woonhuis een traditionele boerderij betreft verdient het aanbeveling om de nieuw te plaatsen poort verder van dat gebouw te plaatsen in een nieuwe inrit. Beplanting met struiken kan in dit soort gevallen ook veel effect hebben.

Bermsloten

Alhoewel niet direct behorend tot de inrichting van erven toch een opmerking over het dempen van bermsloten.

Het komt steeds vaker voor dat bij woonhuizen in het buitengebied een nieuwe tuin wordt aangelegd tussen woonhuis en openbare weg, waarbij een bermsloot die op die plaats van oudsher voorkomt, bij de tuin wordt getrokken. Bermsloten zijn echter dermate beeldbepalend dat een dergelijke ingreep een groot negatief effect heeft op de beeldkwaliteit. Bermsloten dienen gehandhaafd te blijven. Een eventueel gewenste afscheiding tussen tuin en sloot in de vorm van een heg is zeer goed mogelijk. Het verdient aanbeveling om in het bestemmingsplan een aanlegvergunning te koppelen aan het dempen van bermsloten. De gemeente moet daar niet langer aan meewerken.

Pater Gerlacus van den Elsen, oprichter van de Boerenbond.

“Terecht wordt erover geklaagd dat het volk meer en meer een zwerwend leven leidt, gedurig verhuisd en geen huis, geen grond, geen dorp of stad meer heeft, waaraan het gehecht is, zelfs geen vast vaderland meer bezit. Oorzaak daarvan is mede het wegnemen van alle bekoorlijkheid aan het platteland. In plaats van de schoonheid te vergroten, die de bewoners onbewust aantrekt, doet men door de ruilverkaveling alle boomen en struiken en vogels verdwijnen. Waar men alleen aan den grond hecht, zoolang hij een bron is van winst, daar is geen vaderlandsliefde meer, zoodra die bron ophoudt te bestaan.”

Jan Timmers
18 september 2005.